

AHLAK EĞİTİMİ BAĞLAMINDA NEFS VE DEĞER İLİŞKİSİ

The Relationship Between The Nafs And The Value In A Context Of Moral Education

Hacer ÇETİN¹

ÖZ: Bu makalede, günümüzde öne çıkan pozitif ve psikolojik yaklaşımlar üzerinden ahlaki gelişimde manevi güçlerin ifadesi olan nefis ve bu güçlerin maddi unsurlarını oluşturan değerlere ait konular ele alınmıştır. Yapılan incelemede ahlak eğitiminde nihâi hedefin insan mutluluğu olduğu ve ahlaki davranışların psikolojik temeller üzerinden değerlendirmeye tâbi tutulduğu vurgulanmıştır. Ahlak eğitiminin mutluluğu temin edecek, ruhsal olgunluğu oluşturacak psikolojik unsurlar üzerinde ilerlediği ve insan psikolojisi ile şekillendirilen bütüncül bir gelişimi ve eğitimi hedeflediği belirtilmiştir. Bu gelişim ve eğitimin temel unsurlarının nefis ve değerlerden oluştuğu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda din ve ahlak eğitimi paydaşlarına insanın mutluluğunu temin etmede nefis ve değerlerin ilişkisi konusunda bir bakış kazandırmanın, değerlerin psikolojik gelişim üzerindeki etkisine dikkat çekmenin, değerlerin dinî eğitimsel yönlerine dair bir bilinç kazandırmanın önemli olduğu ortaya konulmuştur. Nefsin eğitilme imkânına ve değerler ile ilişkisine dikkat çekilmiştir. Bu önem çerçevesinde yapılan araştırmalarda nefis ile insan mutluluğu arasında yakın bir ilişkinin var olduğu, insan mutluluğunun nefse ait güçlerin değerler yönünde eğitilmesi ile mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, nefis, eğitim, değişim, gelişim, olgunluk.,

ABSTRACT: In this article, nafs which is the expression for spiritual forces in moral development and issues regarding values which provide the material elements for these forces are discussed through positive and psychological approaches that are prominent today. In this reading it's emphasized that the end goal of moral education is the happiness of human and that moral behaviors are being evaluated according to psychological fundamentals. It has been also stated that moral education makes progress through psychological elements forming spiritual maturity, ensuring happiness and aims a totalitarian development and education shaped by the psychology of human. It's pointed out that the fundamentals of this development and education are formed by nafs and values. In this context, it has been set forth that it is important for the shareholders of religious and moral education to give an aspect of relationship between nafs and values, to draw attention to the effect of values on psychological development, and to raise awareness about the religious and educational aspects of values in ensuring human happiness. The potentiality of educating nafs and the relationship between values are being underlined. In this research, it is concluded that there is a close relationship between nafs and the happiness of human and also that human happiness is possible by deeducating the forces of nafs towards values.

Keywords: Moral education, nafs, values, change, development, maturity

¹ Dr. Hacer ÇETİN, Milli Eğitim Bakanlığı/Mustafa Eravutmuş Ortaokulu, e-posta: hacercetintin66@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2044-7913.

GİRİŞ

İslâmî perspektiften insan, çoğunlukla nefis, güçleri ve mertebeleri üzerinden anlaşılmaya çalışılmış ve bu anlayışla ele alınmadığı sürece insanı anlamaya dönük çabalar sorunlara çözüm üretememiştir. Bu yüzden ahlak ve psikoloji insanda ruhsal ve davranışsal yapıların kaynağı olarak nefsi kabul etmiş, ahlaki, ruhî soru ve sorunlarda sık sık nefse atıf yapmıştır. Bu atıflar nefsin çok yönlü özelliklerini ve etki alanlarını gösterir nitelikte yapılmıştır. Nefis, bazen saldırgan bir köpeğe, kurnaz bir tilkiye, pisboğaz bir domuza, iğrenç bir fareye, korku veren bir yılan veya ejderhaya, bazen bir puta, zindana, cehennem, hırsıza, bazen de hile yapan bir kadına benzetilmiştir.² Nefis çoğunlukla kendini beğenen, kendine tapan bencil, şımarık, kibirli, zaafın ve cahilliğin kaynağı olarak ahlaki açıdan kötü kabul edilen unsurlara ait özler üzerinden tanımlanmıştır.³ Fakat bu tür anlamalar nefsin insan için sadece kötüye ait özellikler taşıdığı anlamında değildir. İslâm araştırmacıları, nefse ait bu olumsuz tanım ve benzetmelerin sıklıkla yapılmasını nefsin daha iyi tanınması, nefsten iyi yönleriyle istifade edilmesi, nefsin kötülüklerine karşı bilinçli ve uyanık olunması hedefine bağlamaktadır.⁴ Çünkü nefis, eğitilebilen ve ıslah edilebilen yönleriyle dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak ruh ve davranış hallerinin özü ve temelidir. Vahiy ve akıl ile disipline edilerek insanı üst mertebelere taşıyabilecek öz olması sebebiyle ahlaki gelişimin en önemli unsurudur.

Bu sebeple bu makalede psikolojik ve ahlaki gelişim açısından nefis kavramı üzerinde durulacak, sonra da değerlerin bu gelişim süreci ile olan ilişkisi incelenecektir. Ardından bu süreçte dine ve eğitime olan ihtiyaca dikkat çekilecek, tam ve doğru bir psikolojik ve ahlaki gelişim için bu kavramların anlamı, işlevi, değeri ve birbirleriyle olan ilişkisi üzerinde durulacaktır.

² Süleyman Uludağ, “Nefs”, C.32, DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 528.

³ Şefik Can, *Mesnevi Tercümesi*, C.3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 78- 296-400-971-975-995. Makalenin diğer bölümlerinde bu eser Mesnevi olarak verilecektir.

⁴ Adudüddin El-İcî, *Ahlâku Adudüddin*, çev. İlyas Çelebi (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 19.

1. Nefsin Psikolojik ve Ahlaki Gelişimdeki Yeri ve Önemi

İnsanı ve insanın sorunlarını çözmeye daha yeni ve gerçekçi çözümlere duyulan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır. Gelenen bu son nokta bilimleri yeni arayışlar içine itmektedir. Bu ihtiyacın ve arayışın sonucu olarak maneviyat psikolojisi gibi yeni alanlar ortaya çıkmıştır. Bu yeni alanlar da insanı nefis güçleri üzerinden anlamaya, çözümlemeye çalışmaktadır. Bunu yaparken de insandaki nefsin yapısını, dinamiğini anlamaya ve dinlerin/ inançların ahlaki kurallar çerçevesinde tasvip etmediği davranış biçimlerinin psikolojik açıdan zarar getirdiği üzerine yoğunlaşmaktadır.⁵ Çünkü iç ve dış dünyasıyla bütün olan insanı doğru tanımadan çağlara bağlı değişen psikolojik ve ahlaki sorunları çözmek mümkün görünmemektedir. Ancak insanın doğru tanınması ve anlaşılması ile nefis sorunları teşhis edilebilir ve kişilik yapılarına göre tedavi için gerekli metot ve çözümler ortaya konabilir.⁶

İşte bu gerekçeler sebebiyle maneviyat psikolojisi de denilen bu alan, insanı hayatındaki kuvve ve güçler üzerinde olgun bir varlık yapacak şartları oluşturma ve buna imkân verecek değerleri kazandırma sürecini içine almaktadır.⁷ Bu süreç insanın iki yönlü bir varlık olarak kabulünün psikoloji ilminde de işlevsel olduğuna ve insandaki iyi vasıfları ortaya çıkaracak özlerin beslenmesi gerekliliğine işaret etmektedir.⁸ Burada İslâm ahlak ilminde var olan insanın ilahî emanetin taşıyıcısı olarak değerli oluşuna paralel bir yaklaşım ortaya çıktığı görülmektedir. O halde bu yeni alan da İslâm'ın kadim yaklaşımları gibi insanı iyi yönleri ile tanıma, geliştirme, değiştirme ve dönüştürmeyi

⁵ Enneagram (dokuz nokta şeması) olarak adlandırılan yöntemlerle insanın kişilik şeması oluşturulmuş ve pratik kullanım noktaları belirlenmeye çalışılmıştır. İnsanda baskın olan kişilik tipleri 9'a ayrılmıştır. Bunlar Öfke, Gurur, Yalan, Gıpta- Kıskançlık, Hasislik, Kaygı, Açgözlülük, Şehvet, Atalet tipleridir. Hiçbir tip sadece o tip değildir fakat ağırlıklı olarak baskın tipin özelliklerini gösterir. Kişi de sıkıntı arttığında (1) tipi (4)ün özelliklerini gösterebilir. Rahatlama durumunda ise (1), (7)'ye dönüşebilir. Bu kişilik şemaları ile insanın kendini bilmesi, farklı noktaları ile tanınması, zaafınının gelişme ve değişme potansiyellerine ışık tutulması hedeflenmiştir. Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, 14. Basım (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2015), 368-429.

⁶ Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, 305.

⁷ Fred Luthans ve Church Allan H. "Positive Organizational Behavior: Developing and Managing Psychological Strengths and Executive Commentary", *The Academy of Management Executive* 16, Sayı1(2002): 57-75. JSTOR, www.jstor.org/stable/4165814.

⁸ Christopher Peterson ve Martin E. P. Seligman, *Character Strengths and Virtues* (New York: Oxford University Press, 2004), 33-39.

hedeflemektedir. İnsan zihninin aşkın ve ruhsal yönleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Aile, okul, iş, sosyal hayatta kişiyi daha iyi, uyumlu, dengeli ve mutlu olmaya dönük ahlaki değerleri fark etme ve edinmeye yönlendirmektedir. Bütün bu kazanımlar ise sadece kişinin hislerini değiştirmekle elde edilecek bir durum değildir. Mutluluğun bilgisini edinmeyi gerektirmektedir. Zira mutluluk tesadüfi olarak ulaşılan bir şey olmaktan uzak, nefsin kötünden arındırılmış olmasıyla ortaya çıkan bir şeydir. Zihinsel, duyuşsal, davranışsal iradi çabaları ve filleri gerektirmektedir.⁹ Görülmektedir ki insanı manevi yönü üzerinde anlamaya çalışan modern yaklaşımlar da insan mutluluğunu ahlaki olarak kabul gören davranışları elde etmeden mümkün görmemektedir. Bu durum insanın ahlaki yapısı ve mutluluk imkânının temeli olan nefsin doğru tanınmasının ve iyi tahlil edilmesinin önemini göstermektedir.

1.1. Nefs Mertebeleri ve Güçleri

İslâm düşüncesinde çoğunluğa göre bir bedende bir nefis bulunur. Fakat nefsin birçok nitelik, özellik, fiil, hal, tezahür, tavır ve mertebeleri vardır. Kötülüğü emretme (emmâre), kötülüğü kınama (levvâme), itminana erme (mutmainne), razı olma (râziye), razı olunma (marziyye) gibi hususlar bu tek olan nefsin sıfatlarıdır.¹⁰ Bu sıfatların ilimlere kazandırdığı büyük avantajlar vardır. Her durumda bir üst nefis mertebesinin var olduğunu bilmek bu avantajlardan biridir. Ahlakın ve psikolojinin sistem ve hedefinin belirlenmesinde nefse ait bu sıfat ve mertebeler belirleyici unsurlardır. Bu önem sebebiyle İslâm düşünürleri, nefse, hal ve hareketlerine, nefsin güçlerine ve mertebelerine sıklıkla atıfta bulunmuşlardır. Ahlak eğitimcileri güzel ahlaki nefsin güçlerini ifrat ve tefritten koruyup dengede tutmak olarak tanımlamışlardır.¹¹ İnsanda dengelenmesi gereken üç tür nefse işaret etmişlerdir. Bu güçlerin ilki tanrısal düşünce gücü; ikincisi hayvani öfke gücü, üçüncüsü ise bitkisel, büyüyen şehevî gücü temsil etmektedir. Son iki güç birinci gücün hizmeti için vardır. Öfke gücü, düşünce gücünün şehevî isteklerini bastırmak için kullanılmaktadır. Bu özelliği itibari ile kalbin mizacını tayin etmektedir. Aksi bir durumda bitkisel güçte ifrat ortaya çıkmakta, haz ve şehevî istekler insana

⁹ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 61.

¹⁰ Uludağ, "Nefs", 528; Mesnevî, C. I, 324.

¹¹ Nasîrüddin. Tûsî, *Ahlak-ı Nasîri*, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov, 2. Basım (İstanbul: Litera Yayınları, 2013), 51-52.

hâkim olmaktadır. Bu güçte tefrit halinin ortaya çıkması halinde ise nicelik ve nitelik olarak beden beslenmesi, büyüyüp gelişmesi imkânı ortadan kalkmaktadır.¹² Bu da beden ve beynin sağlıklı işlev görebilmesine engel olmakta, ruhsal açıdan huzursuzluk yaratmaktadır.

Aynı zamanda nefse ait ahlaki yapıların ortaya çıktığı çeşitli mertebeler vardır. İslâm ahlakçıları için bu mertebeler önemlidir. Zira ahlak eğitimi bu mertebelere ait olumlu özellikleri hedeflemektedir. Aynı zamanda bu mertebeler kusurların mekânı ve mücadele alanıdır. Özellikle de emmârenin kötülüğe sürükleyen yapısı ahlaki açıdan sürekli bir mücadele gerektirmektedir. Çünkü en alt basamak olan emmâre, nefs-i şehvani, hayvansal dürtülerin merkezidir. Bir üst mertebede nefs-i nâtika bulunur ve insanca konuşan merkezdir. Daha üst konumda ise düşünce ve muhakeme ile davranışları denetleyen nefs-i derrake vardır. En aşağı sıfatları ile insanı etkilemeye çalışan itici güçler buradadır.¹³ Bu sebeple nefs eğitiminde en çetin mücadeleler bu mertebede gerçekleşmektedir. Bu seviyede nefs şehvani, hayvansal dürtüleri ile insanı aşağı sıfatlarla saran itici gücü temsil etmektedir.¹⁴

Nefs-i emmâreyi terk ile nefs-i levvâmeye ulaşılmaktadır. Bu mertebeye ise insanın vicdanını ve kendi hatalarını kınayan sesini temsil etmektedir. Bu vicdan boyutu kişiyi ilahî olana bağlamaktadır. Ve bu mertebede insan için bir kendine bir de Rabb'e bakan iki yön vardır.¹⁵ İnsan için bu mertebeleri aşmak önemlidir. Çünkü özellikle nefs-i emmâreyi aşmayan kişi özgürlüğe ulaşamamakta ve her an "esfelî sâfilin" denilen emmârenin de daha alt seviyesine düşme tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu sebepten dolayı levvâme mertebesi hem insanın potansiyellerini işaret etmesi hem de tefekkür/ derinliğine düşünmeye imkân vermesi açısından önemli bir eşiği oluşturmaktadır. Zira levvâme ile elde edilen tecrübeler bireysel tecrübeler sunmakta ve ilhamlara kapı aralamaktadır.¹⁶Psikoloji ilminde yatay ve di-

¹² Ayman Shihadeh, *Fahredden Râzî'de Gayeci Ahlak*, çev. Selime Çınar ve Kübra Şenel (Ankara: Nobel Yayınları, 2016), 123.

¹³ Kur'an, Yusuf Suresi, Ayet 53; Kıyamet Suresi, Ayet 2; Şems Suresi, Ayet 8; Fecr Suresi, Ayet 27-28.

¹⁴ Ali Çelebi Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2014), 200.

¹⁵ Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (Ankara: MEB Yayınları, 1992), 121.

¹⁶ Mesnevî, C. II, 652.

key nedensellik denilen bakış açıları ve davranış biçimleri vardır. Yatay nedensellik, dün-bugün-yarın arasında bağlantı ve sebep sonuç ilişkilerini ifade etmektedir. Dikey nedensellik ise o anda şartlar aksini gösterse bile görünürde bağımsız olan olaylar arasında irtibatın meydana gelmesidir.¹⁷ İşte nefsin bu mertebesinde bireysel tecrübeler ve keşifler kazanılmakta, bağımsız gibi görünen olaylar arasında nedensellik kurulmaktadır. Bu durum aynı zamanda nefis ve dereceleri arasındaki ilişkinin niteliğine de işaret eder. Alt mertebelerde vesvese, kaygıya denk gelen düşünceler burada ilhamı, bireysel duyguları ifade etmektedir.¹⁸ Levvâme mertebesi bu iki hal arasında bir mücadele alanıdır ve nedensellik ilişkisi kurma imkânı sebebiyle anlamlara kapı aralamaktadır. Bu imkân vasıtasıyla insan, sorumluluklarının farkına varmakta ve aşağı olandan korunmaktadır.¹⁹ Görülmektedir ki kişinin psikolojik ve ahlaki yapısının temsili vicdan, kendi hatalarını fark etme ve kınama, ilahî olana bağlanma, tefekküre dayalı derin düşünme, özgürlüğe yönelme/kul olma, kendi ve Rabb'le olumlu bir ilişki kurma, bireysel tecrübeler kazanma ve ilhama dayalı içsel bir huzur oluşturma nefsi levvâmede ortaya çıkmaktadır.

Artık mülhime seviyesindeki nefis, kendi nefsinde olup biten hallere dair hakikatleri görmeye başlamaktadır. Burada bilgece davranışlar sergilemektedir. Edindiği bilgilerle olaylara dışarıdan bakabilmekte ve böylece kendisinin, insanların ve eşyanın hakikatini çözmeye çalışmaktadır.²⁰ Mevlâna'nın da görünenlerin hakikatler önünde gölge olduğunu ve insanın bu gölgeleri aşma yönünde gayret etmesi gerektiğini ifade ettiği seviye mülhime seviyesidir.²¹

Nefse ait bu mertebeler kişiyi kulluk makamı olan mutmainne mertebesine taşımak içindir. Bu mertebenin özellikleri ise tevekkül

¹⁷ Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, 193.

¹⁸ Mesnevî, C. II, 281.

¹⁹ Kur'an, Kıyamet Suresi, Ayet 2.

²⁰ "İnsan benliğini düşün ve onun nasıl amacına uygun şekillendiğini; nasıl ahlaki zaafarla olduğu kadar Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle de donatıldığını! Nefse onu şekillendirene; nefse kötülüğe ve korunmaya açık özellikler verene yemin olsun ki, Nefsini arındıran, kurtuluşa ermiştir. Nefsini karanlığa gömen ise kayıptadır. Kur'an, Şems Suresi, Ayet, 7-10; Bilgi de nurla karışır, kaynaşsınsa inatçı ve kötü kişiler bile bilgi ile nurlanır, aydınlanır. Mesnevî, C. II, 224.

²¹ Mesnevî, C. II, 651.

etme, cömertlik gösterme, hilm ve hoşgörü sahibi olma, söz ve davranışlarda doğru ve haktan yana olma, yumuşak tabiatlı ve güler yüzlü olma, affetmektir.²²

Görülmektedir ki bu seviye emmâre ve levvâme üzerine yapılan eğitimin sonuçlarına dair dönütler içermektedir. Bu dönütler olumlu ise mülhimedeki emmâre kaynaklı kötü ahlaki yapı akıl ve bilgi ile kontrol altına alınmış, levvâmedeki ahlaki yapıyı temsil eden insan örneğine ulaşılmış demektir. Mülhime seviyesinde yapılacak eğitim ise ortaya çıkan değerlerin kalıcılığını temin etmeye dönüktür. Bu vasıfların ortaya çıkması itminan olan nefsin râziye makamına hazır olduğu anlamını taşımaktadır. Ve bu aşamaya kadar köklü değişiklikler yaşandığının mesajını vermektedir. Marziyye ve kâmile mertebelerine çıkma hakkı kazanan kişi için kalıcı bir iyi oluş hali vardır.²³ Bu hal yerleşik ahlaki erdemlerin oluşturduğu şahsiyetli duruşun da örneğidir. Artık hem ruhsal hem de ahlaki olarak hedeflenen insan-ı kâmil burada ortaya çıkmaktadır. Görülmektedir ki nefis mertebelerinin inançtan başlayarak insan gelişim ve dönüşümünün bütün boyutları ile yakın bir ilişkisi vardır. Bu ilişki bireysel ve toplumsal gelişim alanlarının bütününe kapsamaktadır. Son zamanlarda ortaya konulan yaklaşımlar günümüz insanının en büyük sorunlarından biri olan depresyon ile nefis arasında da bir ilişkinin varlığını göstermektedir.²⁴ Depresyon halinde tedavi imkânının insanın bulunduğu nefis katından yükselmesini sağlama anlamı taşıdığı yönündeki görüşleri bu etkinin sonucu olarak görmek mümkündür. Bu durum da nefse ait bilgi ve alanların genişliğine, derinliğine işaret etmektedir.

Genel kabul gören görüşe göre nefsin bu mertebeleri arasındaki yükselme tedrici ve hayatın bütününe kapsayacak şekilde gerçekleşmektedir.²⁵ Mertebeler arasında yükselmeler gerçekleştikçe beş

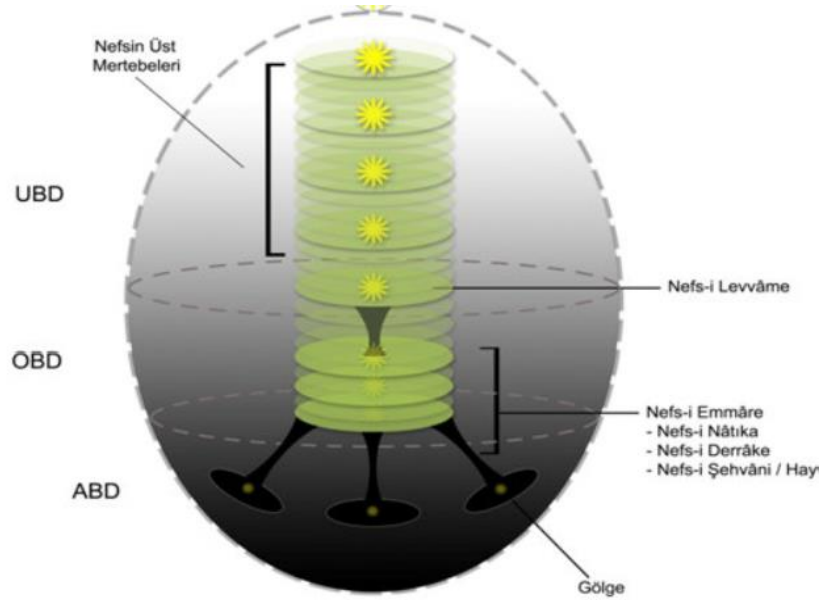
²² Buradaki kulluk cennet veya cehennem merkezli ya da vazife, zahmet, külfet oluşturan değil; aksine sevgi, zevk ve canla başla yapılan bir kulluğu ifade etmektedir. Bk. Mesnevî, C. 5, 227 (b.2716) “Mallarını gece gündü, gizli ve aşikâr infak edenlerin mükâfatları Rabpleri kartındadır. Onlara ne korku vardır, ne de üzülmürler.” ayeti kerime ile işaret edilen de bu kulluğun niteliğine dönük mesajlar taşımaktadır. Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Meali*, 3. Basım (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2014), 46; Kur’an, Bakara Suresi, Ayet 274.

²³ Kur’an, Fecr Suresi, Ayet 27.

²⁴ Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, 215-232.

²⁵ Râgıb El-İsfahânî, *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Lütfü Doğan (İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Yayınları, 1974), 41.

duyu ile elde edilen bilgiler değişime yol açacak nitelikliliklere bürünmektedir. Aynı şekilde bu süreç o kat için gerekli değerleri edinmeye ve ahlaki davranış kurallarına uymayı gerektirmektedir. Ancak bu yolla kişi inancını güçlü hale getirme imkânı kazanmış olmaktadır. Bu yaklaşım insanın yaratılışındaki hakikate uygunluk göstermesi anlamında da önem taşımaktadır. Nasıl ki insan yaratılışı bir süreçle kemale eriyorsa, ruhsal ve ahlaki olgunluğu da bir süreci gerekli kılmaktadır.

Şekil1: Nefs Mertebeleri²⁶

Bu süreci tam olarak anlayabilmek için burada nefsin insanı şekillendiren üç temel kuvvesinden de bahsetmek gerekir. Nefsin, ayırt etme, defetme(itme), çekme olmak üzere üç kuvvesi vardır ve bu kuvveleri de insan ruh ve davranışları üzerinde etkiye sahiptir. Bu kuvvelerin sapması, nicelik ve nitelik olarak düzensizleşmesi ifrat ve tefriti ortaya çıkarmaktadır. Ayırt etme kuvvesinde kötülük, hilekârlık, kurnazlık, vehimler, ahmaklık, tartışma, safsata; defetme kuvvesinde

²⁶ (UBD: Üst bilinçdışı / OBD: Orta bilinçdışı / ABD: Alt bilinçdışı) Mustafa Merter, *Nefs Psikolojisi ve Rüyalarn Dili* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014) , 123.

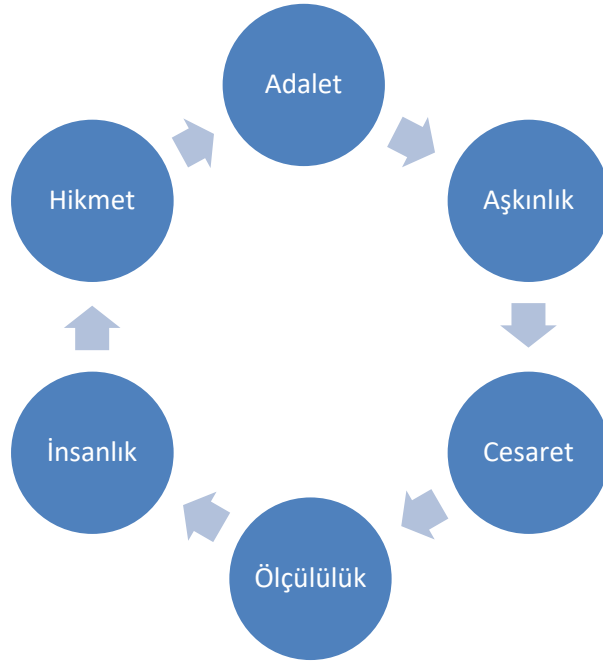
öfke, şiddet, intikam, kırgınlık, kıskançlık, zayıf tabiatlılık, intikam arzusu; çekme kuvvetinde ise oburluk, bencillik, hırs, aşırı bağlanma, kendi cinsine bile şehvet hissi besleme gibi ifrat ve tefrit halleri yaşanmaktadır.²⁷ Görülmektedir ki bu ifrat ve tefrit halleri de nefis kaynaklı olduğu için gerek ahlak ilminin gerek psikoloji ilminin konusu durumundadır. Çünkü bu haller insanın ruh dengesini bozduğu gibi istenmeyen davranış modellerini de beraberinde getirmektedir. Ruhtaki bir düzensizlik davranış olarak ortaya çıkacağı gibi düzensiz davranışların varlığı da ruhî bir soruna işaret etmektedir. Hatta bu durumun uzun süreli varlığı şaşkınlık, cehalet, öfke, kötümserlik, korkaklık, üzüntü, haset, tutku, tembellik, vesvese gibi durumları yerleşik hale getirmektedir.

İnsanın ruh ve davranış dünyasının özünü oluşturması ve insanı kuşatan bir yapı olması sebebiyle bu gün insanı anlama ve keşfetmeye dönük çabalarda nefis ve nefse ait yorumlara yer verilmesi yadırganmamalıdır. Zira insanı gerçeği ve özünden uzak kavramlar üzerinde anlamaya çalışmak insana ait soru ve sorunları çözmede yetersiz kalmaktadır. Bu gün gelinen noktada küresel bütünlük içinde insana ait gerek ruhsal gerek davranışsal problemler yaygınlaşmakta ve bu durumun olumsuz sonuçları ile karşı karşıya kalınmaktadır. Şüphesiz bunda insanın tek yönlü bir varlık olarak görülmesinin önemli bir payı vardır.

1.2. Nefs ve Değer İlişkisi

Ahlak filozofları temel ahlaki değerlerin neler olabileceğini tartışmışlar ve bu tartışmalar sonunda Hikmet, Adalet, Aşkînlık, Cesaret, Ölçülülük, İnsanlık gibi altı değeri öncelemişlerdir. Bu değerlerden hikmet, bilgiye dair güçleri, bilişsel yönleri, iyi bir hayat için bilginin edinilmesi ve kullanılmasını içermektedir. Cesaret, içsel ve dışsal bir engellenme karşısında iradenin çalışması olarak kabul edilmektedir. Adalet, sağlıklı bir toplum hayatının sağlanması için gerekli olan vatandaşlık, tarafsızlık, önderlik gibi sivil güçleri içermektedir. Ölçülülük, olumlu ile olumsuz arasındaki denge durumunu ifade etmektedir. Aşkînlık, daha üst varlık âlemi ile ilişkiler ve anlam oluşturmaya imkân veren umut, takdir, maneviyat gibi güçlerin alanını içermektedir.

²⁷ Tûsî, *Ahlak-ı Nasirî*, 150.

Şekil 2: Peterson ve Seligman'a göre Altı Temel Değer²⁸

Görüldüğü gibi son dönemlerde psikolojik çalışmalarda insanın manevi, aşkın ve ruhsal yönünü ele alan yaklaşımlar daha yaygın ve dikkat çekicidir. Bu yaklaşımlar insanın manevi, ruhsal yönünü bütünlüğü ve gerçekliği ile ele almanın ve dengeli bir seyir içinde gelişim ve dönüşümünü sağlamanın önemini vurgulamaktadır. Bütün bu dönüşüm ve gelişimin insanın lehine gerçekleşebilmesini sağlamada değerlerin aktarımı, korunması ve geliştirilerek ahlaki bir yapı olarak bireyde yerleştirilmesi önemlidir. Çünkü koruyucu hekimlik, hastalıktan sonraki tedaviden daha önemlidir ve her türlü eğitim ve destek faaliyetinin ilk ve öncelikli görevidir. Bu görevi yerine getirmede değerler bir imkân olarak görülmektedir.²⁹ Bedenin gıdalar ile beslenip gelişmesi ve olgunlaşması gibi nefsin de değerler ile gelişmesi ve olgun-

²⁸ Peterson ve Seligman, *Character Strengths and Virtues*, 33-39.

²⁹ Hasan El-Bennâ, *Tasavvuf ve Ahlak Eğitimi*, çev. Ayetullah Güneş ve Cuma Karan (İstanbul: Nida Yayınları, 2016), 148.

laşması gereklidir. Nefs, bu gıdalardan mahrum bırakıldığında ise yalancı, hasetçi, hırsız, başıboş, arsız gibi reziletler taşıyan hastalıklarla yaşamını devam ettirmeye çalışmaktadır.³⁰ Oysa olumlu duygu ve değerler insana yerleştikçe olumsuz duygu ve reziletler azalmakta, birey iyi olanı tercih etmede daha kararlı davranışlar sergilemektedir.³¹ Bu da psikolojik ve ahlaki değerlerin bu süreçteki yerine ve önemine işaret etmektedir.

2. Değerlerin Psikolojik ve Ahlaki Gelişimdeki Yeri

Bugün gelinen noktada insan, değer sistemlerinden kopmuş, bencillığe bürünmüş, tüketici, yıkıcı ve mutsuz bir varlık olarak görülmektedir. Kendi benliğini besledikçe mutsuzluğa düşen, bu durumun yarattığı anlamsızlık içinde kıvranan bu insan kendi hakikatlerine yabancı olma özelliği üzerinden bir eleştiri ile karşı karşıyadır. Aynı zamanda gelişmişlik, özgürlük, değişim, modernlik gibi kavramlar üzerinde algılanan bir yaşamın üyesi olan bu insan daha iyi olmayı beklerken kötüye doğru bir gidişle tehdit altındadır. Bu tehditlerin en yaygını ise mutsuz, amaçsız, niteliksiz bir varlık halinin ifadesi olan depresyondur. Adler bu durumu ortak değerlerin düşüşünün bir sonucu olarak değerlendirmekte ve bu sonu hazırlayan sürecin sebeplerini şöyle ifade etmektedir:

*“Kendisinden başka bir şeye adanmayan yaşam, aslında tatsız bir yaşamdır. İnsanların bir anlam ve umut bağlamına gereksinimleri vardır. Eskiden geniş bağlamımız vardı. Başarısızlıklarla karşılaştığımızda, o bağlamda, manevi mobil-yalarımız üzerinde dinlenmeye çekilebilir ve kim olduğumuz duygusunu yeniden canlandırabilirdik. Ben bu geniş bağlama ortak erdemler adını veriyorum. Bunlar Tanrı'ya, ulusa, aileye ya da yaşamlarımızı aşan bir amaca inanmayı içeriyor”.*³²

İslâm ahlak eğitimcileri tarafından insanın ruhi ve ahlaki yapısı çoğunlukla bir bütünlük içinde anlaşılmıştır. Bu bütünlükte insanın ne olduğu üzerinden onun nasıl davranması gerektiğine doğru bir gidiş vardır. Bu bağlamda insanın nefse ait irade-ihtiyar, fazilet-rezilet, saadet-şekavet, haz-elem, hayır ve şer gibi iyi ve kötü özleri

³⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Yaylacık Yayınları, 1972), 6:165-185-190.

³¹ Martin Seligman, *Öğrenilmiş İyimserlik*, çev. Semra Kunt Akbaş (Ankara: Hyb Yayınları, 2007), 205-206.

³² Seligman, *Öğrenilmiş İyimserlik*, 290-291.

nasıl yöneteceği sorusu ön plana çıkmıştır. Zira Aristo'dan bugüne gelen kabul insanın iyi ve kötü filleri yapmaya dönük yaratılıştan taşıdığı bir gücün varlığıdır. O halde burada ortaya konulacak faaliyetlerin bu gücü akıl ile yönetmeye, aşırılıkları önlemeye, huzur ve mutluluğu temin etmeye imkân vermesi gereklidir.³³ İnsana bu imkânı verecek, bütünlüğü sağlayacak, ruha ve davranışa iyilik veya kötülük vasfını yükleyecek olan unsurlar değerlerdir. Bu değerler ise düşünce gücünden kaynaklanan, hakikatleri bilmeyi ve bu bilgiyi hayata geçirmeyi ifade eden hikmet; hayatın, insanî değerlerin korunması ve yaşatılmasını sağlayan yiğitliği ifade eden necdet; bedeni eğitip geliştirmeyi ve korumayı ifade eden iffet; fiil ve davranışların normal ve dengeli olmasını ifade eden itidal/adalettir.³⁴ Ahlaki yapı denilen şey bu değerlerle oluşmakta ve şekillenmektedir. İnsandaki kötü özler bu değerler ile kontrol edilmekte, akıl bu değerler üzerinde işletildiği sürece insanı iyiyi yapmaya yöneltebilmektedir.

2.1. Değer Edinme Süreci

Ahlaki yapı, iyi ve kötü, haz ve elem gibi sonuçlara göre bir değerlendirilmeye dayanmaktadır. İnsan için bu olumlu ve olumsuz kurtuplarla sınıflandırmaya tabi tutulan unsurlar önceden hazır bulunan unsurlardır. Kişi bu unsurlarla ilk karşılaştığında hemen bir kabul gerçekleştirmediğinden nötr bir duruma ortaya çıkmaktadır. Bu durum ahlaklanma denilen sürecin başlamasıyla değişmekte, kişi bu unsurlarla ilişkiye girmekte, bunları kendine mal etmeye başlamaktadır. Bu yönüyle insan bu hükümleri hem kendi hem de başkaları ile ilişkilerinde uygulayarak şahsiyetini oluşturmaktadır.³⁵ İşte kişinin bu ulaştığı sonuçlar onun iç dünyası ile uyumlu hale getirdiği ve şekillendirdiği ahlak hareketlerini oluşturmaktadır. Bu hareketler ise birer değere dayanmakta, kişinin iç dünyasındaki anlamı karşılayan değer sisteminin görünüşünü ifade etmektedir. Bütün anlam ve işlevleri sebebiyle değerler toplumların üzerinde birleştiği ortak kavramlardır. Fakat bu kavramlar toplumların ve çağların özelliklerine bağlı olarak ön planda tutulduğu gibi bazen de geri plana atılmış, modernite gibi gerekçelerle onlara olan bireysel ve toplumsal ihtiyaç görmezlikten ge-

³³ Ömer Mahir Alper, *İbni Sînâ* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 111.

³⁴ Shihadeh, *Fahredden Râzi'de Gayeci Ahlak*, 123.

³⁵ Enver Uysal, *Dindarlığın Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler, İhvân-ı Safâ ve İbni Sînâ Felsefesi* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 57.

linmiştir. Oysa tarihi süreç ve gelişime bakıldığında değerler gerek bireysel gerek toplumsal mutluluğun, huzurun ve düzenin temel unsurları olarak hep var olmuştur.

Bilindiği gibi insanın en temel psikolojik ve ahlaki ihtiyaçlarından biri bir topluma bağlı ve ait yaşama ihtiyacıdır. İnsanın bu ihtiyacını karşılama ve ait olduğu bir toplum içinde mutluluğa ulaşmasında değer aktarımının bir kazanım olduğu eğitim uygulamalarının büyük payı vardır.³⁶ Bu bağlamda ele alındığında değerlerin, genel eğitim sistemi ile ortaya konulan bireysel ve toplumsal hedeflerin gerçekleşmesi için bir ihtiyaç olduğu açıktır. Zira din ve ona ait değerler insan varlığının, kimliğinin önemli birer parçasıdır. İnsan dini tercihi ile evren, varlık ve toplum içerisinde kendini anlamlandırmakta, değer ve ideallerini oluşturmaktadır. Modernist iddialarla dinin gerçeğini ve değerlerini yadsıyan popülerizme rağmen insan dini olana ve değer içerene daha fazla eğilim göstermektedir.³⁷ Çünkü insan kendini ve hedeflerini gerçekleştirmek gibi varoluşsal ihtiyaçları olan bir varlıktır. Bu ihtiyaçları gündelik yorum ve ilkelerle başarmak mümkün değildir. Ancak insan olmanın anlamına uygun yollarla nihâi hedeflere ulaşmak mümkündür. Bu yönleriyle insanın varoluş gayesine ve insan onuruna uygun bir yaşamla hedeflerine ulaşması için değerler birer imkândır. Bu da göstermektedir ki insan, varoluşsal konuların kaynağı olan din ve değerlere karşı duyarsız kalamamaktadır. Aksi halde insan için kendi kendini yok etme tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Bu durum ise insana “insanlığı, gerçekleştirecek kurtarma” zorunluğu ve sorumluluğu yüklemektedir.³⁸ Bu yönüyle insanın kendisi olabilmesinde, topluma aidiyet duyabilmesinde, türünü ve yaşamını devam ettirebilmesinde değerlere ihtiyaç vardır. Onun gerek benliğini oluşturabilmesi gerekse toplumun bir üyesi olarak var olabilmesi değer sistemleri ile yakın ilişkili görünmektedir.

2.2. Ahlaki Gelişimde Değerlerin Fonksiyonelliği

Bilinmektedir ki insan mutluluğu arzulayan bir varlıktır. Bu arzusu yönünde yaşadığı ve harekette bulunduğu sürece anlama ulaşabilmektedir. İlk filozoflardan bugüne gelinceye kadar insan mutlu-

³⁶ Nevzat Tarhan, *Güzel İnsan Modeli* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 20.

³⁷ Süleyman Hayri Bolay, *Din Eğitimi Raporu* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 3.

³⁸ Edgar Morin, *Geleceğin Eğitimi İçin Gerekli Yedi Bilgi*, çev. Hüsnü Dilli (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 78- 85.

luğunu temin etmede değer edinme şart görülmüş ve değerlerin edinilmediği yer ve durumlarda mutsuzluğun ve anlamsızlığın ortaya çıkışına engel olunamayacağı savunulmuştur.³⁹ Değerlerden uzak insan, tutkularının esiri olan, köleleşmiş, kaygı ve korkular içerisine hapsolmuş insan olarak görülmüştür. Değer sahibi birey yaklaşımı ile değerden yoksun birey yaklaşımı arasında büyük farklar olduğu savunulmuştur.⁴⁰ Bu da değerlerin kişide iyi hali koruyup devam ettirebilmenin garantisi olduğunu ve yaşamın zorluklarına maruz kalmış kişide iyimser bir bakışı ortaya çıkararak bir iyileştirme gerçekleştiren unsurlar olduğunu göstermiştir.⁴¹ Bütün bu yönleri ile bakıldığında değerler iyi oluş üzerinden insaniliği ve yetkinliği temin eden güçlü unsurlardır. Aşağıda verilen tablo da değerlerin insan üzerindeki bu çok yönlü etki alanlarını, kazanımlarını ve insanı bütünlüğü içinde kuşattığı göstermektedir.

Tablo 1: Hastalık ve Sağlık

Psikoz, Nevroz, Depresyon	İyi Oluş, Esenlik, Saadet, Huzur	
-	0	+
<ul style="list-style-type: none"> - Kusurlara ve eksikliğe odaklanma - Zorlukların üstesinden gelmeme - Acıdan kaçma - Mutsuzluktan uzaklaşma - Hedef nötr durum 	<ul style="list-style-type: none"> - Güçlü yönlere odaklanma - Beceriler geliştirme - Memnuniyeti arama - Mutluluğa vurgu - Hedef gelişiminde süreklilik 	

Kaynak: Hefferon ve Boniwell, 2014: s.7.⁴²

Yukarıda verilen Tablo 1’de özetlendiği gibi insanda hastalık yerine sağlığa odaklanmanın depresyonu azalttığı, fiziksel ve ruhsal sağlıkta koruyucu olduğu görülmektedir. Aynı zamanda her değer

³⁹ Nejdet Durak, *Platon ve Fârâbi Felsefesinde Erdem Kavramı* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2009) , 58.

⁴⁰ Ali Ayten, *Tanrıya Sığınmak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 20-21.

⁴¹ Metin Aydın, “John Stuart Mill’in Erdem Teorisi ve Araçsallaştırılmış Erdemler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20, Sayı 37 (2018): 57.

⁴² Ali Ayten, *Erdeme Dönüş* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 35.

alanı, duyuşsal, zihinsel ve davranışsal kazanımlara sahiptir ve bu kazanımlar arasında anlamlı bir ilişki vardır. Kişi için kıymet taşıyan bir kavramı doğru kabul etmek, o değeri kazanma anlamı taşımamaktadır. Değerler duyuşsal tecrübelerle dayanmadığı sürece yerleşik yapıların ifadesi değildir. Şayet tecrübe var ise, düşünce yönetimi başlamakta ve ilgili değeri yapmaya dair davranışları tercih etme eğilimi ortaya çıkmaktadır.⁴³ Bu yolla ortaya çıkarılmak istenen değerler “koruyucu ruh sağlığı değerleri” olarak görülmekte ve ahlaki temayı şekillendirmektedir. Diğer yandan bu tabloda yer verilen iki tercih alanı ve farklı sonuçlar bir eğitim sürecine işaret etmektedir.

SONUÇ

Bu araştırma ile insanın nefis merkezli, bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmadığı sürece tam anlamıyla anlaşılacakları ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda yapılan tartışmalar göstermiştir ki insanın anlaşılmasında, tanınmasında üzerinde durulması gerekli en temel konu nefis ve ona ait güçlerdir. Zira nefis ahlak eğitiminde insanın değişme ve değerli, şahsiyetli birey haline dönüşme imkânıdır. Bu değişim ve dönüşüm imkânı ise nefsin değerler yönünde yönetebilme becerisine bağlıdır. Nefsin değerler yönünde yönetilmesi sadece genel birtakım bilgilerin insana aktarılmasıyla gerçekleşecek bir durum değildir. Bu durum ancak hayatın bütününe yayılan, planlı, uygulamaya dönük boyutları olan amaçlı faaliyetleri gerektirmektedir. Bu faaliyetlerin ortaya konulabilmesi için de nefsin tam ve doğru bilinip tanınması gereklidir. Hakikatleri ile bilinip tanınan nefsin kişide bir değişimi başlatması ve şahsiyeti oluşturması değerlerle ilişkili duygu ve davranış üretmesini içeren süreci oluşturmaktadır. Bu süreçte değerlerin salt varlığı önemli değildir. Önemli olan onları elde etmek için ortaya konulan çaba ve elde edilen bilgidir. Örneğin sevgi değerinin salt varlığı kişiye bir şey katmamaktadır. Fakat bilgiye dayalı elde edilmesi için çaba sarf edilen sevgi davranışlara yön vermesi, diğer değerlere dönük motivasyon oluşturması halinde kişiye ait bir değere dönüşmektedir. Bu değer edinme süreci bireysel gelişimde olduğu kadar hayat felsefesi oluşturabilmede, sosyal hayata uyum sağlayabilmede, eğitim politikaları oluşturabilmede, karakter oluşumu ve gelişiminde, salih amellerin tatbik edilmesine kadar geniş bir yelpazede terbiye sanatlarının bir ifadesini oluşturmaktadır. Bu yolla edinilen değerler her koşulda kötülüğe başvurmadan yaşama imkânı oluşturmakta ve in-

⁴³ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, 21.

san mutluluğunu temin etmektedir. Bu da güçlü bir psikolojik ve ahlaki yapı oluşturabilmede nefis ve değer ilişkisinin iyi tahlil edilmesinin önemini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred. *Yaşama Sanatı*. Çev. Kamuran Şipal. 7.Basım. İstanbul: Say Yayınları, 2001.
- Ali Çelebi, Kınalızâde. *Ahlâk-ı Alâî*. Çev. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Alper, Ömer Mahir. *İbni Sînâ*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Altıntaş, Hayrani. *Erzurumlu İbrâhim Hakkı*. Ankara: MEB Yayınları, 1992.
- Arıcı, Müstakim. "Erdemlerin Tasavvuru ve Tanımı: Taşköprizade'nin Erdem Şemaları." *Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı.38 (2015): 1-38.
- Aydın, Metin. "John Stuart Mill'in Erdem Teorisi ve Araçsallaştırılmış Erdemler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı.37(2018): 53-79.
- Ayni, Mehmet Ali. *Ahlak Dersleri*. Çev. İsmail Dervişoğlu ve Emir Hüseyin Yiğit. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- Ayten, Ali. *Erdeme Dönüş*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Ayten, Ali. *Tanrıya Sığınmak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Bayraklı, Bayraktar. *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*. İstanbul: İfav Yayınları,1999.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Meali*. 3. Basım. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2014.
- Bayraktar, Faruk. *İslâm Eğitiminde Öğrenci- Öğretmen Münasebetleri*. İstanbul: İfav Yayınları, 1989.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Din Eğitimi Raporu*. Ankara: TDV Yayınları,1995.
- Can, Şefik. *Mesnevî Tercümesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

- Çakmaklı, Kemal. *Koruyucu Ruh Sağlığı*. İstanbul: Seha Yayınları, 1997.
- Durak, Nejd. *Platon ve Fârâbî Felsefesinde Erdem Kavramı*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2009.
- Ebû Dâvûd es-Sicistâni. *Sünen*. Hzl. Necati Yenial ve Hüseyin Kayapınar. C.6. İstanbul: Şamil Yayınları, 1987.
- El-Bennâ, Hasan. *Tasavvuf ve Ahlak Eğitimi*. Çev. Ayetullah Güneş ve Cuma Karan. İstanbul: Nida Yayınları, 2016.
- El-İcî, Adudüddin. *Ahlâku Adudüddin*. Çev. İlyas Çelebi. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- El-İsfahânî, Râgıb. *Ez-Zerîa ilâ Mekârimi's - Şerî'a*. Çev. Muharrem Tan ve Anar Gafarov. İstanbul: İz Yayınları, 2009.
- El-İsfahânî, Râgıb. *Mutluluğun Kazanılması*. Çev. Lütfü Doğan. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Yayınları, 1974.
- Fârâbî. *Fusûlü'l- Medenî*. Çev. Hanifi Özcan. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Gazzâlî. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. Çev. Ali Arslan. C.6. İstanbul: Yaylacık Yayınları, 1972.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010.
- Hökekleli, Hayati. *Değerler Psikolojisi ve Eğitim*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- İbn Miskeveyh. *Mutluluk ve Felsefe*. Çev. Hümeysra Özturan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- İbn Rüşd. *Felsefe ve Din İlişkileri*. Hzl. Süleyman Uludağ. 5. Basım. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Luthans, Fred ve Allan H, Church. "Positive Organizational Behavior: Developing and Managing Psychological Strengths and Executive Commentary." *The Academy of Management Executive* 16, Sayı.1(2002):57-75. www.jstor.org/stable/4165814.
- Merter, Mustafa. *Dokuz Yüz Katlı İnsan*. 14. Basım. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2015.
- Merter, Mustafa. *Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.

- Morin, Edgar. *Geleceğin Eğitimi İçin Gerekli Yedi Bilgi*. Çev. Hüsnü Dilli. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Peterson, Christopher ve E. P. Seligman, Martin. *Character Strengths and Virtues*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Sayar, Kemal. *Ruh Hastalığını Anlamak*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Seligman, Martin. *Öğrenilmiş İyimserlik*. Ankara: Hyb Yayınları, 2007.
- Shihadeh, Ayman. *Fahreddin er-Râzi'nin Gayeci Ahlakı*. Çev. Selime Çınar ve Kübra Şenel. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Tarhan, Nevzat. *Güzel İnsan Modeli*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Tûsî, Nasîrüddin. *Ahlak-ı Nasiri*. Çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov. 2.Basım. İstanbul: Litera Yayınları, 2013.
- Uludağ, Süleyman. "Nefs", *DİA*. C.32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uysal, Enver. *Dindarlığın Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler, İhvan-ı Safa ve İbni Sina Felsefesi*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1967.
- Yaran, Cafer Sadık. "İslâm Ahlakında Erdem". Edt. M. Şevki Aydın ve Ahmet Hadi Adanalı. *İslâm Ahlakı içinde*. Ankara: DİB Yayınları, 2015, 99-100.